

Spor fra Jæren

Tekst av Anne Marit Lunde

På hvilken måte gjenspeiles stedstilhørighet i kunsten og arkitekturen? Og hva betyr lokal tilknytning i en tid preget av globalisering? Jeg er på sporet av utøvere av faget som viser ulike tilnærminger til temaet.

Året er 1978. Jeg er på Oгна-stranda på Jæren en sen søndag ettermiddag sammen med morfar, som skal lære meg å stupe svalestup fra en klippe ute i sjøen. På stranda sitter resten av familien og heier, med ribsbærsaft og boller i en slags nostalgisk 1970-tallskoloritt i dust lys.

Jeg er tilbake i nåtida og på tur i regionen hvor jeg er født og kaller *hjemme*, til tross for å ha bodd på en annen kant av landet de siste tretti årene. Rullesteinstranda- på Hå er grå og regnfull. Det blåser frisk da jeg runder gravfeltene fra eldre romer- og vikingtid på vei til Hå gamle prestegård.

En tidløs og stillferdig arkitektur

Hå gamle prestegård åpnet dørene som visningssted i 1983. Etter at det besluttet å verne den rivningstruede prestegården fra 1787, fikk den lokale arkitekten Per Line (1936–1997) i oppdrag å rehabilitere og bygge om gården til et kunst- og kulturhus. Han pusser opp, istandsetter, beholder det som lar seg bevare. Våningshuset og driftsbygningene får en respektfull behandling, samtidig som nye bygningskomponenter føyes varsomt til den historiske arkitekturen. Han «gjendikter» det gamle tunets karakter og er opptatt av at havet, steingardene, himmelen, vinden, rullesteinstranden og kulturlandskapet omkring, skal være komponenter som preger stedet. Han kopierer ikke, men forsøker å gjenskape og videreutvikle den lokale byggeskikken.

– Om vi skal kunne bringe stedets atmosfære og stemning videre, nytter det ikke med kopiering. Bare gjennom å tolke det gamle ved å gjendikte det kan vi bevare stedets unike kvalitet, sier han.

Ordene er karakteristiske for arbeidet og tankegodset hans: en tidløs, identitetsskapende og stillferdig arkitektur, formet i pakt med naturen og med mennesket i sentrum. Tjuefem år etter hans død er tankene hans stadig aktuelle både i nasjonal og internasjonal sammenheng når det gjelder økologi, kortreiste materialer, enkle byggeteknikker og i tilnærmingen til lokal byggeskikk. Line tegnet, oppførte og rehabiliterte rundt førti bygg i regionen og var sterkt engasjert i debatter om steds- og byutvikling i lokalmiljøet og for å ivareta og videreutvikle den jærske, regionale arkitekturen. Han regnes blant de fremste fortolkerne og fornyerne av norsk trearkitektur og mottok i 1992 Treprisen for sin innsats. Prisen forvaltes av TreFokus og deles ut i samarbeid med Norske Arkitekters Landsforbund.

– At Per Line blir kalt Jærens arkitekt, er det neppe noen som undrer seg over. Med unntak av et par hus, finner vi alle hans bygninger-nettopp her. Bolighusene har mange felles trekk med de gamle jæarhusene, med oppholdsrom og kjøkken i en forhøyet saltaksbygning på midten og et tilbygg på hver side. Men det dreier seg ikke om kopier. Han mente at å dikte hadde noe til felles med å bygge. Kanskje vi kan kalle Per Lines hus for tektoniske dikt, sier Hild Sørby, professor emirita ved Universitetet i Stavanger, som kjenner hans virke godt.

Regionalisten Line

Han ble født på Bryne i Time kommune og studerte ved Statens Arkitektkurs i Oslo fra 1959 til 1964. Til tross for at det modernistiske, sen-funksjonalistiske formspråket dominerer den norske arkitekturen på denne tida, velger Line en annen retning. Han lar seg inspirere av sin mentor, lærer og senere sjef, Knut Knutsen. Knutsen var den fremste forsvareren av den stedsnære og organiske modernismen, og bidro sterkt til å forme Lines arkitekturoppfatning og vei videre. Etter tolv år i Oslo startet Line sin egen arkitektpraksis på Jæren. Han er tilbake i landskapet og kulturen han kjenner og

forstår, og det er i dette landskapet Lines rolle i videreutviklingen av den særegne jær-arkitekturen kommer til sin rett.

Han utvikler tidlig et eget formspråk og signatur som er gjennomgående i hele hans produksjon: et stedstilpasset og lavt jærhus i moderne drakt med klare referanser til den tradisjonelle jær-boligen, som kårboligen på Hauge (1972). Eller den såkalte «linske prototypen» han introduserer i hytta for familien Pollested på Refsnesstranda i 1979, en form han senere skal vende ofte tilbake til. Her er bygningsvolumene plassert rundt et sentralt og intimt gårdsrom som gir beskyttelse for det røffe og værharde klimaet. I Friluftshuset på Orre videreutvikler Line denne prototypen. Den organisk formede bygningen ligger nedfelt i sanddynene og inngår som en del av landskapet.

– Skal vi trekke frem Per Lines hovedverk, vil de fleste ganske sikkert peke på Friluftshuset på Orre som sto ferdig 1987 og som representerer den største selvstendige oppgaven Per fikk. På lang avstand ser det særpregete huset nesten ut som en enkel bygning bygget av rekved fra stranden. Den lukkede, runde formen gir menneskene skjul for de sterke vindene. De tjærete veggene er gjennom årene vasket av vind og vær. Uttrykket er enkelt, rolig og nøkternt.

Med Friluftshuset på Orre oppnådde Per nasjonal anerkjennelse. Huset ble presentert på Norsk Arkitekturmuseums store utstilling i Oslo i 1987, som senere ble vist i mange land.

Husene hans får aldri heve seg høyt i landskapet. Selv ikke i Friluftshuset, der noen mente at man burde hatt et tårn som vi kunne klatre opp i og nyte den fantastiske utsikten, ga han etter. Per Line brøt aldri stillheten, slår Sørby fast.

Forståelsen og respekten for konteksten han bygde i, kommer også til uttrykk i de mange små og store rehabiliteringsprosjektene Line var involvert i. Blant hans mest kjente arbeider finner vi Ullspinneriet i Hjelmelandsvågen (1994), Fotland Mølle (1995), husmannsplassen Træet på Line (1997) og Hå gamle prestegård (1983–1991). Prestegården er i dag et av de viktigste visningsstedene for kunst i regionen.

En hyllest og generasjonsmøte

Når Hå åpner dørene i 1983, er Gunnar Torvund (1948–2019) blant de første kunstnerne som viser sine arbeider. Utstillingen skal bli en ny inngang til samtidskunsten for mange jærbuer. De neste tiårene skal Lines arkitektur danne rammene rundt flere markante utstillinger av Torvunds kunst på Hå, som «2RVUND» i 1988, «Kirkekunst» i 2005 og separatutstillingen «Gunnar Torvund. Skulptur/Grafikk» i 2013.

– Per Line og Gunnar Torvund var nære venner og hadde samsvarende oppfatninger om både liv og kunst og ikke minst Jærens historie. Sammen har de gitt Jæren mye, forteller Hild Sørby som kjente dem begge.

Gunnar Torvund vokste opp på Nærbø på Jæren og flyttet til Kviteseid i Vest-Telemark tidlig på 1970-tallet, hvor han bodde og arbeidet fram til sin død. Han utdannet seg ved kunstakademiene i København og Oslo og debuterte på Høstutstillingen i 1971. Kunstnerskapet hans kjennetegnes av et forenklet, figurativt formspråk med en utpreget materialnærhet og mangfold. Skulpturene, objektene og grafikken hans viser spor av en rekke inspirasjonskilder og referanser til kunst- og kulturhistorie, religion, symbolikk og ulike livsstadier. Torvund regnes som en fornyer av norsk kirkekunst og utførte en rekke utsmykninger i kirker over hele Norge.

– Jeg bet meg merke i at Torvunds tilnærming til kunsten har likheter med hvordan yngre kunstnere jobber i dag og deres forhold til materialer og tenkning; en slags krysskobling mellom symbolikk og materialitet, forteller Ragnhild Aamås.

Hun er selv aktiv billedkunstner og har vært med å drive visningsrommet Podium i Oslo siden 2015. I 2020 ble hun oppringt av Sigvart Zachariassen, styreleder ved Bryne Kunstforening, med forespørsel

om å kuratere en utstilling til minne om den avdøde kunstneren Gunnar Torvund. Kunstforeningen hadde allerede skaffet seg oversikt over hans verk i private og offentlige samlinger, godt hjulpet av Torvunds bror, Helge. Nå ønsket de å invitere inn en kurator som kunne se kunsten hans fra en billedkunstners perspektiv. Den pågående koronapandemien skapte imidlertid store utfordringer i arbeidsprosessen, samtidig som den banet veien for et nytt utstillingskonsept.

– Da jeg skjønnte at jeg ikke kunne reise til Bryne for å se verkene, kom vi fram til et alternativ.

Løsningen ble å invitere inn de tre yngre kunstnerne Håvard Sagen, Helen Kjær Brandseth og Matt Bryans til å gå i dialog med Torvunds arbeider og jær-landskapet, og å jobbe med både utstillingsarkitektur og verksutvalg. De tre har alle en tilknytning til Sør-Jæren eller Kviteseid-området; de to landskapene som kom til å prege Torvund som kunstner. For oss var det ikke viktig å lage en museal utstilling, men å se på verkene hans opp mot en yngre generasjon. Hva skjer i dette generasjonsmøtet? Min rolle var å utforske gnisten av inspirasjon som kan eksistere mellom verk, kunstnere og generasjoner. Vi fikk også verdifull hjelp og rådgivning av Torvunds gode venn Jens Erland underveis, sier hun.

Den telemarkske skogen og det åpne jær-landskapet

Et besøk i Torvunds atelier i Kviteseid skulle få stor betydning for de tre kunstnerne, som trådte inn i et levende og dynamisk studio til tross for kunstnerens fravær. Her kom ideen om å skape en romlig hyllest til Torvund, som skulle gjenspeile hans tankegods gjennom opplevelser i landskaper de har til felles med ham.

Utstillingen ble utformet som to abstrakte landskaper, med elementer hentet fra den mørke, telemarkske skogen og det åpne, lyse Jæren med hav og strender. Sammen dannet de en helhetlig og regissert kunstopplevelse, hvor arkitekturen og Torvunds kunst utgjorde en symbiose av ulike sanseintrykk.

– I noen av installasjonene er det vanskelig å si nøyaktig hvor skillelinjene går mellom arkitekturen og kunsten. Jeg tror dette kommer fra opplevelsen de tre kunstnerne fikk på atelierbesøket, sier Aamås.

I det mørke skoglandskapet i andre etasje kunne publikum utforske Torvunds arbeider blant røft tilhuggede trevegger, rust, støv, bark og spon, og høre broren Helge Torvunds innledning om brorens kunstnerskap. Gunnar Torvund hadde et tett forhold til litteratur og poesi. Han samarbeidet med broren Helge i flere prosjekter og pleiet et nært forhold til Kjartan Fløgstad, Jens Bjørneboe, Olav H. Hauge og Einar Økland, som er gjengitt i en serie skulpturelle forfatterportretter. I dette rommet ble også det følsomme og materialorienterte uttrykket i arbeidene hans løftet fram med skisser, figurer og store vegginstallasjoner som *Morgonvegg* (1988) og *Natt* (1987).

– Kunsten hans er røff og sensibel på én gang. Han er konsentrert og aktsom overfor materialet og vet akkurat når han skal stoppe. Han overpolerer ikke, slår Aamås fast og føyer til:

Å få vist fram *Natt* og Torvunds store vegger var en av mine kjepphester. De er fantastisk flotte, men også vanskelige verk. Vi oppdaget at flere av disse befant seg i familiens eie og i atelieret hans. *Natt* er et massivt verk på 3x5 meter som til min store begeistring ble innkjøpt av Stavanger Kunstmuseum i forbindelse med utstillingen.

I det jærsk landskapet i etasjen over var iscenesettelsen av en helt annen karakter.

– Denne delen av utstillingen ønsket vi å holde lys og åpen uten skillelinjer, vegger eller blokkeringer. Et åpent rom og landskap, hvor du måtte forholde deg til alle skulpturene eller installasjonene du møter. Her viste vi også trykk og andre arbeider på papir og flater, men fokuset var først og fremst på det skulpturelle, forteller Aamås.

– Gunnar Torvund jobbet mye med pidestaller og overgangen mellom gulv og skulptur, sier Aamås og viser til skulpturen *Det er slik det er* (2016) og de mange figurene og stående skulpturene i rommet.

I møtet mellom kunstnerne, jær-landskapet og Torvunds objekter bestod overgangene av strå, sand og torv. Det store hodet *Liggjande, lyttande* (2002) lå hvilende på en flettet stråmatte, mens Torvunds patinerte krigsskip og krigsfly fikk plass i sand og torv sanket i naturen på Jæren av kunstnerne selv.

– Der lå de som om de var strandet på havets bunn og fikk en helt spesiell klang og aktualitet da krigen brøt ut i Ukraina, avslutter Aamås.

Minneutstillingen «Gunnar Torvund. Song i stein, bøn i bronse, poesi i pleksiglass» ble vist i Bryne Kunstforening i perioden 28.1 til 6.3. 2022

Kunstneraktivisten

-Jeg er veldig glad i Sør-Jæren; i strendene og lyset. Det er en helt egen stemning der ute, som om landskapet har et eget Instagram-filter. Men mye handler om nostalgi. For det som har vært. Naturen og historien. All maten som er blitt produsert der i tusenvis av år og måten vi lever av jorda og det store matfatet der ute i dag på. Ikke minst den sjelelige næringen man får fra dette landskapet, sier kunstneren Siri Borge.

Hun jobber for tiden imot en separatutstilling i Bryne Kunstforening som åpner i mai 2023.

Borge (f. 1985) bor og arbeider i Stavanger og gikk ut av Kunstakademiet i Bergen i 2014.

De store spørsmålene og emnene som preger dagens ordskifte om feminisme, klima, miljø, landbruk og naturforvaltning, har opptatt henne siden studietiden. Ved siden sin kunstneriske virksomhet er hun skribent, gallerist og politisk aktiv i partiet Rødt og betrakter sitt politiske engasjement som en forlengelse av sin kunstneriske praksis.

– Jeg betrakter meg selv som multimediekunstner og benytter meg av mange ulike materialer, redskaper og tema, men mesteparten av tematikken springer ut fra et politisk engasjement. Mange av materialene kommer til underveis og bærer ofte en viss tyngde ut ifra at de har en betydning innen kunsthistorien. For eksempel gir noen av glassarbeidene mine er et nikk til kirker, opphøyelse, religion og å sette noe på pidestall. Andre ganger bruker jeg materialene til å «kødde» litt, bruke humor eller for å gi et sleivspark til overforbruk, konsum, klimautfordringer og dårlig forvaltning av matjord.

Tingenes tilstand

Invitasjonen fra Bryne Kunstforening kom uten krav om et konsept eller om å stille ut spesifikke verk; en frihet som passer henne og kunstnerskapet hennes godt. Borge har klare oppfatninger om hva hun ønsker å gjøre på Bryne, men vet enda ikke hvordan sluttresultatet vil bli.

– Jeg har masse greier i bakhodet, men jobber prosessorientert både materielt og tematisk. Jeg gjør mye research og tillater meg selv å kassere både ferdige, nye og gamle ideer underveis. Jeg liker veldig godt å jobbe konkret imot stedet jeg skal stille ut i og å se på hva som er aktuelt og foregår lokalt. Og da er det kjekt å gjøre noe på Jæren, forteller hun.

Tematikken i utstillingen vil kretse omkring Sør-Jæren og endringene i det sublime landskapet, før og nå. Den politiske og moralske drakampen mellom økonomi, natur, og de raske teknologiske fremskrittene som preger vår tid og nærområdet hennes.

– Restene etter andre verdenskrig med Hitlertennene og bunkerne på Sør-Jæren har vært en del av min utdanning. De ligger der tunge og grå i det åpne landskapet og er en del av paletten. Det finnes ikke et Jæren uten dem sier Borge.

Hun er fascinert av disse krigssymbolene og ønsker å integrere dem i utstillingen i en eller annet form. Mest av alt interesserer hun seg for historien bak dem og for de mange nordmennene som ble tvangssendt til Jæren for å delta i produksjonen. Motstandskampen bestod i å blande dårlig sement og «å skynde seg sakte» som de sa. I dag står de der på rekke og rad som morkne tenner, overgrodd av mose og kratt, og råtner på rot.

Vi snakker om fortid og nåtid, krigssymbolene som smuldrer langsomt bort og naturen som tar over og heles. Om matjord og vindmøller, politikk, oljeindustri og det grønne skiftet som går i slow-motion. Nå våkner den engasjerte politikeren i Borge for alvor, eller den politisk engasjerte kunstneren om du vil:

– Min oppgave som kunstner er ikke å komme med løsninger og å si at dette er en politisk og kritisk utstilling. Men jeg vil løfte frem de tingene som er så tydelige. De nye vindmøllene, boligene og datasentrene som bygges, og naturen som forsvinner rett foran øynene våre i en rasende fart! Jeg dokumenterer tingenes tilstand, fordøyer og materialiserer alt dette. Og holder opp et speil hvor vi ser oss selv bedre. Det er spennende, for jeg vet jo ikke hva det blir til slutt. Men jeg vet overordnet hva jeg vil forvalte: ikke bare den historiske arven, men også det som kommer. Om det lar seg gjøre å spleise dette her, vet jeg ikke. Kanskje det blir helt grusomt eller knallbra, sier hun. Borge betrakter kunsten sin som en arkeologisk dokumentasjon. En metodikk hun også ser hos jærmalerne og Kitty Kielland som foreviget og dokumenterte jærlandskapet i sin tid.

Ingen vits å fylle stillheten med ingenting

I august 2021 stilte Borge ut installasjonen *Please give my best wishes to everybody* i Tromsø; et forprosjekt utarbeidet i forbindelse med den kommende utstillingen på Bryne. Verket tok for seg problemstillingen mellom natur, matjord, teknologi, menneske og maskin.

– Jeg fylte opp en kiosk i byen med et lass av poteter og plasserte en robot på toppen. I tillegg viste jeg tre videoer av datasentrene man nå vurderer å bygge på verdifull matjord på Jæren, forteller hun. Omgitt av det nordnorske lyset døgnet rundt gikk potetene inn i en forråtnelsesprosess, ble giftige og til slutt kastet. Installasjonen var en kommentar til forvaltningen av landbruket vårt og skulle bli ytterligere aktualisert med den pågående energikrisen: Grunnet høye strømpriser er det nå umulig for mange bønder å ta i bruk kjøleanlegg for lagring av grønnsaker. I september i år inviterte bønder på Ognå på Sør-Jæren politikere til gårds for å se gulerøtter råtne.

– Det kommer til å være elementer som tar for seg noe av denne tematikken i utstillingen på Bryne, men om det blir i et organisk materiale eller noe annet, det vet jeg ikke enda. Jeg kan fort bli påvirket av dagsaktuelle temaer, sier Borge og føyer til:

For min del er det ikke noe vits å fylle stillheten med ingenting. Hvis du først skal si noe, så kan det bety noe – og det gjelder kunsten også. Det som skjer nå. Og det liker jeg veldig godt, fastslår hun.

Utstillingen vises i Bryne Kunstforening fra 20.5 til 11.6. 2023.

Kilder:

- https://snl.no/Per_Line
- <https://www.brynekunstforening.no>